

NEPATOGŪS SOVIETINĖS ISTORIJS MOMENTAI ŠIANDIENINĖJE RUSIJOS POLITIKOJE: AR YRA VIETOS NUKENTĖJUSIOMS ŠIAURĖS KAUKAZO TAUTOMS?

Vilius Ivanauskas

Spalio 30-oji – Politinių represijų aukų atminimo buvusioje sovietinėje erdvėje diena. Buvusios SSRS respublikos skirtingai kelia ir sprendžia skaudžios praeities klausimus. Rusijos kalbėjimas apie SSRS yra bene atsargiausias, ypač jeigu šalia praeities įvykių gvildenama Kaukazo tematika. Dabartinis užsienio apžvalgininkų kalbėjimas apie Rusiją ir Kaukazą dažniausiai apsiriboja Rusijos santykių su Gruzija, papildomai įtraukiant Pietų Osetijos ar Abchazijos klausimus, ar Čečėnijos tema. Kita vertus, Kaukazo, kaip geopolitiškai ir etniškai probleminio mazgo, tematika gali atkreipti dėmesį ir į mažuosius Kaukazo etnosus, kurie šiandien užgožiami didesnėms Kaukazo tautinėms grupėms skiriamomis naujienomis. Kalbama apie tokias tautas kaip čerkesai ar balkarai, kurie paliekami šiandieninės žiniasklaidos paraštėse.

Straipsnyje atkreipiamas dėmesys į klausimą, aktualų ir Lietuvos patirčiai, apimančią istorinę atmintį ir Antrojo pasaulinio karo metais ar pokariu vykdytą tautų deportaciją. Juk istorinės tiesos santykis su Rusijos politika bendras ne vien Kaukazui, bet ir Baltijos valstybėms, Lenkijai ar kitoms sovietinius tankus patyrusioms visuomenėms. Kita vertus, RTSFR sudėtyje esančių tautų situacija gana specifinė. Jų klausimo eskalavimas vis dar yra pačios Rusijos reikalas: šios tautos neturi lygiaverčių galimybių patekti į didįjį Rusijos istorijos pasakojimą, jos beveik nepatenka ir į tarptautinių santykių lauką, išskyrus tuos atvejus, kai joms bando advokatauti Gruzija ar retkarčiais šiuo klausimu susidomi kuri nors Vakarų valstybė.

Pastarosios temos eskalavimas neišvengiamai susijęs su Rusijos pozicija: kiek tokio pobūdžio atmintis yra svarbi ar grėsminga dabarčiai ir kokių galimybių yra kitokiai istorinei tiesai, nei Kremliaus administracija šiuo metu konstruoja. Šis klausimas svarbus ir Rusijos visuomenėje stiprėjančio nacionalizmo, skatinančio kitų etninių grupių marginalizavimą, kontekste. Pavyzdžiui, lapkričio 4 d. Rusijoje švenčiant Liaudies vienybės dieną Maskvoje įvyko jau ne pirmus metus organizuojamos ir 5–7 tūkstančius dalyvių mobilizavusios eitinės „Rusų maršas“. Jose netrūko plakatų, šūkių, kuriais atvirai pasisakoma prieš Rusijoje gyvenančius kaukaziečius, ir akcentų, kad Rusijoje turi šeiminkauti rusai.

1. Trėmimai ir genocidas stalinizmo metu

Stalino trėmimų („perkėlimų“) politika itin stipriai palietė Kaukazą. Pavyzdžiui, beveik visa nedidelė Balkarų etninė grupė (apie 37 tūkstančiai) 1944 m. buvo perkelta į Kazachstaną, Kirgistaną ar Omsko sritį Sibire. Panašus likimas teko ir karačijau, čečėnų, ingušų, Krymo totorių, Maschetijos turkų ir kalmukų grupėms. Minėtinos ir Stalino nurodymu vykdytos slaptos čerkesų žudynės

1942-aisiais. Jų atveju galima pažymėti daugiau nei pusantro šimtmečio trukusį šios grupės išstūmimą iš Juodosios jūros regiono.

Sovietmečiu ši tautų patirtis – *deportacija* ir *genocidas* – kontrastavo su tuo metu skelbiamu leninistinės nacionalinės politikos „tautų žydėjimo“ principu, kuriuo numatyta, kad sovietinė sistema yra parankiausia terpė plėtoti tautines kultūras. Buvo sukurtos įvairios institucijos ir pareigybės, skirtos tautinei įvairovei palaikyti ir sovietinės visuomenės internacionalumui iliustruoti, pavyzdžiui, tautybių komitetai, Tautų draugystės institutas ir pan. Tokiomis sąlygomis galimybių plėtoti savo kultūrą įgydavo ne vien rusai, bet ir kai kurios kitos vadinamosios titulinės tautos, tačiau bendros asimiliacijos, rusifikacijos ir baltųjų dėmių ignoravimo tendencijos visoje sovietinėje erdvėje buvo gana ryškios iki pat Michailo Gorbačiovo perestroikos.

2. Dabartinės Kremliaus politikos tendencijos

Peršokant į dabartį, sovietinis paveldas akivaizdus. Vis dar išlikęs Rusijos deklaruojamą daugiakultūriškumą turintis liudyti Tautų draugystės institutas, tačiau mažiau vietos lieka mažųjų Kaukazo tautų istorijoms pateikti. Rusijos valdžios pavojus aiškus: bijoma skatinti Šiaurės Kaukazo tautų nacionalinį tapatumą, o per tai didinti nestabilumą ir taip nestabiliame regione. Nebūtina kalbėti vien apie terorizmo ar karinių konfliktų keliamas grėsmes, interesų lauke atsiduria ir *prestižo* dalykai. Pavyzdžiui, olimpinės žaidynės Sočyje 2014 m.: Rusijos norui blizgėti viešumoje akivaizdus kliuvinys – čerkesų galimybė pasinaudoti tuo pačiu viešumu ir kalbėti apie savo tautos genocidą bei istorinę žemę tame pačiame Sočyje.

Istorikas Aurimas Švedas pastebėjo šiandieninei Rusijai būdingą žongliravimą lipdant valstybinę tapatybę. Nuo 1999 m. vis sparčiau plėtojant tik optimistinį kalbėjimą apie praeitį, dabartį ir ateitį palaikomas „valstybinis patriotizmas“, tačiau tuo pat metu paliekama erdvės Vašingtonui ar Briuseliui nuraminti, imituojant atvirumą istorinei tiesai, pripažįstant vieną ar kitą faktą (Katynės žudynės, pasitaikanti Dmitrijaus Medvedevo neigiama retorika stalinizmo tema). Ši „valstybinį patriotizmą“ palaiko Kremliaus ideologo Vladislavo Surkovo plėtojama „suverenios demokratijos“ koncepcija, nacionalistinį judėjimą subordinuojanti centrinės valdžios siekiams, atrenkanti optimistinius praeities ir dabarties scenarijus ir išsakanti poziciją dėl savito demokratijos principų taikymo. Tokiomis aplinkybėmis į Rusijos dienotvarkę inkorporuojami visi sovietmečio modernizacijos ir karo laimėjimai, o neigiama patirtis priskiriama žlugusiam pirmtakui. Svarbu, kad neprisiimant atsakomybės už sovietų padarytą žalą, net retoriškai vengiama pripažinti SSRS „nuodėmes“, pavyzdžiui, Lietuvos trėmimai ar Lenkijos Katynės atvejis Rusijai pirmiausia yra ano režimo nusikaltimai. Tačiau erdvės kalbėti apie pastaruosius nusikaltimus jau yra. Kaukazo tautų atveju dominuoja dabartinės geopolitikos laukas, visiškai sumažinantis pliuralistinį kalbėjimą apie praeitį oficialiuose kanaluose. Tokia padėtis rodo naujosios Rusijos ideologinės krypties savininkų nepasitikėjimą, kad atviresnis kalbėjimas būtų naudingas abiem pusėms. Liberaliosios Rusijos inteligentijos viltys (pavyzdžiui, radijo „Svoboda“ žurnalistės Irinos Laguninos), kad kelias į demokratiją veda per sunkių momentų pripažinimą, yra akivaizdžiai ignoruojamos ir laikomos silpnumą rodančia pozicija. Jiems primenami Boriso Jelcino laikai, kai pasaulis šaipėsi iš Rusijos, kilo politinis-ideologinis chaosas, iš kurio didžiausios naudos gavo oligarchai ir konkuruojančios valstybės.

3. Rusiškojo nacionalizmo didėjimas – atsakas į nesugebėjimą priimti savo praeities

Neatsitiktinai potrauminę (post)totalitarinių visuomenių patirtį tyrinėjanti žmogaus teisių gynėja Jevgenija Liozina akcentuoja, kad šiandieninis Rusijos nacionalizmas kyla kaip atsakas valstybei nesugebant priimti savo praeities. Rusijos sociologas Borisas Dubinas šiai nuomonei irgi pritaria ir pastebi, kad ne vien valdžia nori matyti tik *triumfo istoriją*, bet ir maždaug du trečdaliai Rusijos piliečių nelinkę kalbėti apie praeities kaltes. Dar griežčiau nusiteikusias Rusijos nacionalistų organizacijos. Nors nacionalistinių visuomenės sluoksnių ir Rusijos valdžios projekcijos ne visada sutampa, tačiau į triumfą orientuotas patriotizmas kartojasi abejose linijose.

Pažymėtina, kad siekiant „valstybinio patriotizmo“, Krekliui sekasi mobilizuoti kultūros ir inteligentijos atstovus. Garsus režisierius Nikita Michalkovas pastaraisiais filmais tapo vienu svarbiausių autorių įprasminant šią *triumfuojančios Rusijos* liniją, sovietmečio disidentas Glebas Pavlovskis tapo Kremliaus politinių technologijų strategu. Žymus Rusijos disidentas rašytojas Aleksandras Solženicynas, kūrinio „Gulago archipelagas“ autorius, Vladimirui Putinui atėjus į valdžią iki pat mirties 2008-aisiais rėmė šią naująją liniją (pavyzdžiui, 2006 m. balandžio interviu laikraščiui „Moskovskije novosti“), o V. Putino pirmtaką B. Jelciną laikė Rusiją pažeminusiu asmeniu.

Akivaizdu, kad šalia geopolitinių interesų yra stipri imperinio pobūdžio *garbės ir prestižo linija*, persmelkusi ne vien dominuojantį politinį sluoksnį, bet ir nesvetima daliai intelektualų, kultūros veikėjų, kurių padedami valdžios atstovai sugeba lengviau mobilizuoti platesnius visuomenės sluoksnius. Galima teigti, kad tokia Rusijos politiniame lauke nėra galimybių nuosekliai ir įvairiapusiškai persvarstyti praeities istorinius momentus. Nekalbant apie tai, jeigu ta istorija yra apie Rusijos Federacijoje esančias tautines grupes.

Tad kas lieka?

4. *Ad hoc* situacijų ir ekspertinių diskusijų išnaudojimas

Rusija neturi suformavusi aiškios pozicijos dėl stalinistinės epochos nei vertindama, nei smerkdama ją, pažymi Rusijos kultūrologas Vladimiras Kolotajevs. Jis pabrėžia egzistuojančią baimę, kad atsisakius Stalino, Rusijai reikės atsisakyti ir pergalės, o iš sovietmečio teigiamų dalykų liktų tik baletas ir Jurijus Gagarinas. Akivaizdu, kad tokiais atvejais kur kas sunkiau naudotis nei pergalės ritualais valdžiai mobilizuojant „valstybinį patriotizmą“. Toks dviprasmiškumas nėra parankus kitų posovietinių respublikų siekiams dėl sovietmečiu padarytos žalos pripažinimo, tačiau tai nėra ir užsiangažavimas besąlygiškai palaikyti Stalino autoritetą. Kalbant apie atskiras sovietinės istorines linijas ir pasinaudojant Rusijos nuosaikesnės retorikos momentu įmanoma tokį dviprasmiškumą mažinti savo naudai.

Kalbant apie Rusijos ir kitų valstybių santykius, sovietinių nusikaltimų momentams kartais atsiranda vietos. Jos yra daugiau *ad hoc* situacijos nei nuosekli Kremliaus pozicija, tačiau gebėjimas pasinaudoti momentu tampa svarbus pretenzijų praeičiai turinčioms valstybėms ar etninėms grupėms, institucionalizuotos atminties lauke įtvirtinant naujas ribas. Akivaizdu, kad po Lecho Kaczyńskio žūties ir D. Medvedevo leidimo viešinti Katynės tragedijos aplinkybes Rusija jau negrįš į situaciją prieš šį prezidento gestą ir neteigs, kad SSRS niekuo dėta dėl šių žudynių.

Panašią galimybę sukuria ir 2009 metais būtent prieš spalio 30 d. minėjimą nuskambėjęs D. Medvedevo pareiškimas, kuriame pasisakoma prieš bandymus pateisinti Stalino vykdytas represijas. Po tokių pranešimų buvusių socialistinių valstybių atstovams lengviau skleisti supratimą apie stalinizmo represijų mastą ir žiaurumą. Reikia pripažinti, kad retoriniu lygmeniu prezidentas D. Medvedevas tokiai pozicijai sukuria kur kas daugiau galimybių nei prezidentas ar premjeras V. Putinas, tačiau esminis jų skirtumas tikrai ne struktūrinis. D. Medvedevas nesukūrė naujos linijos SSRS vykdytų nusikaltimų atžvilgiu. Paradoksas, tačiau vieno vizito metu Kinijos karo veteranai sveikino būtent D. Medvedevą kaip stalinizmą pasauliui davusios šalies atstovą. Skirtumas tarp V. Putino ir D. Medvedevo tas, kad pastarojo retorikoje buvo ne vien *triumfuojančios istorijos* epizodų, bet atsirado erdvės ir atskiriems skaudesniems įvykiams aptarti, nors toks aptarimas buvo daugiau momentinis, sutampantis su proginiu noru įtikti Vakarams ar pasiguosti, jog patys rusai labiausiai nukentėjo nuo sovietinio režimo.

Keliant tokius praeities klausimus itin svarbu naudotis kiekviena *ad hoc* situacija. Tam turi būti pasirengta tiek politiniu, tiek ekspertiniu lygiu. Turint omenyje antagonizmą politiniu lygiu, ekspertinis išitraukimas ir bendradarbiavimas gali sukurti didesnę pokytį. Spalį Vilniuje vykusios konferencijos-diskusijos „Jerzy Giedroyc ir pokomunistinės Lenkijos užsienio politika“ metu istorikas ir „Memorialo“ vadovas Arsenijus Roginskis akcentavo, kad neverta tikėtis, jog atskiros valstybės susitars dėl vienodos Antrojo pasaulinio karo ar kito problematinio klausimo interpretacijos (estai ar lietuviai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje pirmiausia matys okupaciją, o rusai iš(si)vadavimą iš nacizmo), tačiau bandymai išklausti kitą pusę, suprasti jų logiką, abiem pusėms padėtų palaikyti bent nuolatinį dialogą. Palaikant nuolatinę ryšį, Rusijos vadovų *ad hoc* pareiškimai svarstant atskirus klausimus gali duoti postūmį susitarti dėl vieno ar kito įvykio ir bendru leidiniu, pareiškimu ir pan. užfiksuoti šią poziciją. Pažymėtina, kad *ad hoc* situacija yra nepalanki pradėti bendradarbiavimo veiksmus ir tikėtis spėti juos įgyvendinti, nes konjunktūra gali būti jau vėl pasikeitusi. Rezultatui pasiekti svarbus esamas bendradarbiavimas (galima pabrėžti, kad pastaruoju metu pastebimos Rusijos specialistų, pavyzdžiui, Jurijaus Levados analitinio centro ir „Memorialo“ bendruomenės bendros diskusijos su Vokietijos atstovais, kuriose svarstomi sovietų ir nacių veiklos momentai).

Be abejonės, tokia situacija tinkamesnė Baltijos šalių ar Lenkijos atveju. Kur kas sudėtingiau svarstyti Kaukazo mažųjų tautų klausimus, nes pagrindinis jų advokatas – Gruzija, tiek politine vadovybe, tiek nevyriausybinį ekspertų, švelniai tariant, yra nelabai pageidaujamas Rusijos diskusijos dalyvis ir ekspertiniu, ir politiniu lygiu. Šiam klausimui pasitarnautų, jeigu svarstymai apie sovietų nusikaltimus ir juoduosius sovietinio režimo puslapius pirmiausia būtų keliami ne vien iš konkrečios šalies (Latvijos, Estijos, Lenkijos ir pan.) perspektyvos, bet būtų taikomas holistinis požiūris apie Stalino represijas, surandant vietas ir procesams, vykusiems Šiaurės Kaukaze.

Turbūt naivu tikėtis, kad Rusija artimiausiu metu atsisakys į triumfą orientuoto „valstybinio patriotizmo“ linijos ir nesimuistys, kai bus kalbama apie čerkesus, balkarus ar čečėnus. Bet kuriuo atveju, keliant bendras temas istorinių faktų selektyvumui ar jiems ignoruoti lieka mažiau vietos, nei sprendžiant problemas pavieniui.